

УДК 808.3-55.01:800.2/24

К. А. Качайло

ЗООЛОГІЧНІЧНІ НОМЕНИ НА *-ок* У КОНФІКСАЛЬНІЙ ПІДСИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОГО ІМЕННИКА

Качайло К. А. Зоологічні номени на *-ок* у конфіксальній підсистемі українського іменника.

У статті розглянуто особливості семантики і словотвірної структури зоологічних назв на *-ок* та з'ясовано їх місце у конфіксальній підсистемі українського іменника. Вивчено активність конфіксів, зокрема формантів з постпозитивним компонентом *-ок*, у процесі творення найменувань тварин.

Ключові слова: конфікс, словотвірна структура, зоонім.

Качайло К. А. Зоологические номены на *-ок* в конфиксальной подсистеме украинского имени существительного.

В статье рассмотрены особенности семантики и словообразовательной структуры зоологических названий на *-ок* и установлено их место в конфиксальной подсистеме украинского имени существительного. Изучена активность конфиксов, конкретно формантов с постпозитивным компонентом *-ок*, в процессе образования наименований животных.

Ключевые слова: конфикс, словообразовательная структура, зооним.

Kachaylo K. A. Zoological names on *-ok* in the confixes subsystem of the Ukrainian nouns.

The features derivational structure and semantics of zoological names on *-ok* were reviewed in the article and their place in the confixes subsystem of the Ukrainian nouns was determined. The activity of confixes was leant, specifically formants with the postpositive component *-ok* in the formation process of the zoological names.

Key words: confixes, derivation structure, zoon.

Номени сучасної української зоології перебувають у певному лексико-семантичному взаємозв'язку. Як стверджують лінгвісти, слова і їх значення живуть не окремим один від одного життям, а з'єднуються незалежно від нашої свідомості в різні групи, причому основою для такого об'єднання є подібність або пряма протилежність основного значення. Для більш досконалого вивчення лексичної системи використовуються не окремі слова, а цілі групи слів, які об'єднуються схожістю теми або сферою вживання.

В епоху науково-технічного прогресу проблеми термінології та номенклатури цікавлять не тільки фахівців тієї чи тієї галузі, але й лінгвістів, які протягом останніх десятиріч інтенсивно досліджують цей шар лексики в різних аспектах. Основу української

термінологічної системи становить питома лексика, що увійшла в науковий обіг шляхом її дефінування, тому дуже важливо розвивати науку рідною мовою, використовуючи національну терміносистему для закріплення й відтворення наукових здобутків.

Склад і структура термінологічної лексики української мови розглянуті в монографії, яку підготували М. Ф. Богуцька, А. В. Крижанівська, В. С. Марченко, Т. І. Панько, Л. О. Симоненко. Праця присвячена опису типових ознак сучасної української терміносистеми, генетичної класифікації, тематичного і лексичного складу української термінологічної лексики, вивченню її структурно-словотвірних особливостей [2].

Увагу східнослов'янських мовознавців привертала різноманітна лексика на позначення живої природи. Дослідження були здійснені в системах найменувань рослин, птахів, риб, тварин, діалектних назв вівчарства. На сьогодні відомі праці таких науковців, як: А. А. Берлізов, Г. І. Богуцька, А. С. Герд, Й. О. Дзєндзелівський, Н. Н. Забинкова, Н. Ф. Зайченко, Г. П. Клепікова, І. В. Сабодаш, О. М. Трубачов, А. М. Шамота, М. К. Шарашова, Л. Д. Фроляк. Перші спроби вивчення назв тварин в українській мові здійснили В. Л. Карпова (на матеріалі пам'яток XIV–XV ст.) та Н. П. Дейниченко (на діалектній основі). Вагомим внеском у науку є дослідження О. П. Карабути, яке присвячене розгляду історії формування та становлення української зоологічної лексики й репрезентує аналіз сучасних зоолексем у системі тематичних та лексико-семантичних груп [3]. Очевидно, що аналіз словотвірної структури таких мовних одиниць на сьогодні є актуальним.

Мета статті – з'ясувати особливості семантики і словотвірної структури зоологічних назв на *-ок* та їх місце в конфіксальній підсистемі українського іменника.

Як зазначено в сучасній науковій літературі, “конфіксальні найменування тварин, за даними реконструкції, функціонували в праслов'янській мові: **neǫtь* “тварина, котра не дається до рук”, **netelь* “молода корова, яка ще не отелилася”, **nazimьkь* “поросся, яке народилося взимку; однорічне поросся або теля”, **nazimica* “свиня, що народилася взимку”. У джерелах XI–XIII століть документуються нечисленні найменування, що позначали в основному домашню (під'яремну) худобу. У творенні цих назв брали участь конфікси *под-...-никь*, *под-...-ець*, *полу-...-ица*: *подъижьникь*, *подъяремникь*, *подъяремець*, *полубишица* “кінь, менш гарячий, ніж арабський скакун”.

Середньоукраїнські пам'ятки фіксують незначну кількість новотворів із конфіксальними формантами” [1, с. 361].

Як раз у цей період починають продуктивно утворювати деривати конфікси з другим компонентом *-ок*. У творенні зоолексем, за даними фактологічного матеріалу, бере участь десять таких афіксів, як-от: *на-...-ок*, *су-...-ок*, *під-...-ок*, *о-...-ок*, *полу-...-ок*, *по-...-ок*, *пере-...-ок*, *за-...-ок*, *від-...-ок*, *з-...-ок*.

Із конфіксом *під-...-ок* наявні зооніми, що є назвами тварин, котрі повністю не досягли ознак того, що названо вивідним словом, або не виконують позначеної мотивувальним словом дії: *подтелокъ* (1564 МатТимч II 141) “немолочне теля”; *подсвинокъ* (1571 МатТимч II 140) “немолочне поросля віком до року”, *питсвинок* (2000 ГГ 318) “кабанець”, *підсвинок* (2000 СЗГ II 44) та *пудсвинок* (2000 СЗГ II 103) “напівдоросле поросля”; *під'ярок* (Гр III 185) “ягня віком півроку, з якого можна стригти шерсть” (*ярий* “весняний”); *підліток* (2000 СЗГ II 50) “птах, який ще не вмів літати”.

Порівняльний аналіз показав, що зоолексеми, які утворені за допомогою інших конфіксальних морфем з першою препозитивною частиною *під-*, переважно є орнітонімами, наприклад: *підбережник*, *підплитник* “берегуля, стриж”; *підстрішник*, *підкропивник* “орн. волове очко” [1, с. 213]; *підорлик* “хижий птах родини орлиних”; *підсоколик* “невеликий хижий птах родини соколиних”; *пудорьольник* “шуліка” [1, с. 214]; *підколосниця* “птах” (очевидно, така назва дана з огляду або на місце народження, або на місце проживання) [1, с. 299]; *підбережка* “птах” [1, с. 324]; *підкіп'я* або *підкіп'є* “літне або осіннє курча періоду жнив, яке народжується під копою”; *підгорл'и* “маля дикого голуба” (очевидно, від *горлиця* “самка голуба”) [1, с. 131]. Зафіксована також одна назва тварини: *пудкіпник* або *підкіпник* “заєць, який народився у жнива” [1, с. 213]; та один ентономім: *підмор* “умерлі за зиму бджоли” [1, с. 199].

Іменники з конфіксом *на-...-ок* – це найменування тварин за часом народження, засвідчені пам'ятками української мови, наприклад: *Грежаны дво(р) а в томъ дворе шесть члѣка а осмъ воло(в) ... а три нази(мкоу)* (1471 ССУМ II 14) “тварина віком до року, яка вперше лишається на зиму”, *назимок* (2000 ГГ 307) “невелике теля (до року), оленятко” та “теля, народжене взимку” (2005 СГГ 110).

Цікаво зазначити, що більше зоонімів утворено за допомогою конфікса *на-...-ник*, наприклад: *находник* “кінь” (мабуть, від *ходити*);

набережник “птах”; *накаменник* “тварина виду безхребетних” (*камінь*); *напрудник* “тварина виду безхребетних”; *надош(ч)ник* “тварина виду безхребетних, дощовий черв’як”; *нашкірник* “вид коростяного кліща, що паразитує на шкірі тварини” [1, с. 237]. Відомі ще деривати з формантами *на-...-’ак* (*надвірняк* “поросля, посаджене в особливе приміщення для відгодівлі або яке ще не поставлене на відгодівлю”, “кнур” [1, с. 342]) та *на-...-ка* (*нарістка* “телиця” (*рости*) [1, с. 326]).

Конфікс *по-...-ок* бере участь у творенні орнітоніма: *поплоток* (1927 НП 32) “птах волове око, тріскопліт, тріщук” (*плот, пліт* “тин, огорожа зі спеціальних тоненьких гілочок”); та найменування тварини: *поєдинок*, *пуйдинок* (2000 СЗГ II 104), *поодинок* (2000 СЗГ II 71) “старий дикий кабан, що живе окремо від стада”.

За даними наукової літератури, у творенні зоолексем бере участь різною мірою ще шість конфіксів з препозитивною частиною *по-*. Наприклад, з формантом *по-...-ник* зафіксовано кілька назв птахів за місцем знаходження в природі: *повідник* “коловодник” (*вода*); *покропивник* “чорноголова славка, ольшанка”; *побережник* “рід мисливських птахів ряду куликів, яких на Україні 5 видів” або “берегова ластівка”; *подорожник* “сніговий подорожник – невеликий північний птах ряду горобиних”; *поморник* “водоплавний хижий птах, який має темно-буре оперення і міцний дзьоб з гачком донизу на кінці”; *подоріжник* “жайворонок чубатий, посмітюха”. Зоологічною назвою є віддієслівний діалектний номен *полазник* “тварина, звичайно віл, яку на Різдво вводять у хату, щоб у хаті було добро, був достаток; другий день Різдва й Новий рік” [1, с. 225].

Наявна також збірна назва з конфіксом *по-...-’я*: *поголо(в)я* “загальна кількість голів худоби в господарстві, області, країні; загальна кількість яких-небудь тварин на певній території” та *поголів’я* “те саме” [1, с. 129]. Інші морфеми з першою частиною *по-*, наявні в небагатьох прикладах, а саме: *покурч* “шуліка” (*курча, курчата*) [1, с. 161]; *поверховиця* “риба” (*верховий*) [1, с. 296]; *поборозняк* “личинка хруща” (*борозна*); *потемряк* “нічний метелик” від *темрява*, з відтинанням суфіксального основи *-’ав-а* [1, с. 342]; *погремуха* “тримуча змія”; *полетуха* “схожа на білку тварина ряду гризунів, передні ноги якої з’єднані із задніми за допомогою широкої літальної перетинки” [1, с. 344].

Зоолексеми з конфіксом *о-...-ок* є назвами: а) тварин за часом народження: *озимокъ* (1571 МатТимч II 36) “однорічне теля”, пор.

ма(е)тність мою, то е(ст) быдло, рогатое и нерогатое, з дво(р)ца побра(ли), то е(ст): теля(т) три(д)ца(т) пя(т), ялови(ц) пя(т)на(д)цять, озимков деся(т), быковъ неуковъ двана(д)ца(ть) (1584 АЖ 101) “однорічне теля, народжене взимку”; **озимок** (СУМ V 654) “однорічне теля, народжене взимку” або “народжене взимку теля або ягня” (2005 СГГ 124); б) птахів за кольором забарвлення: **орябок** (1909 Д 197) “птаха з відповідним забарвленням пір’я”, певно, від *рябий*, “рябчик” (Гр III 64).

Серед інших конфіксів з препозитивною частиною *о-* формант *о-...-о(ь, а, е)* узяв участь у творенні ентонімів, наприклад: *овад, овід, овод, вовад* “гедзь”, пов’язане з *вадити* “шкодити”; *обід, обод* “овід підшкірний бичачий” від *бодати* “бити, колоти [1, с. 165].

Зооніми з конфіксом **полу-...-ок** є назвами риби та тварини: **полурибок** (1927 НХТ 80; 2000 СЗН II 107) “народна назва риби – камбали”; **полукровок** (1931 СГТ 68) “тварина, яка народилася внаслідок злучки чистокровного самця й простої самки або навпаки”.

За даними сучасних досліджень, ще зафіксовано три деривати-зоолексеми: *полурибиця* за подібністю до того, що позначене вивідним словом [1, с. 299]; *полуматерка*, певно, співвідносно з російською назвою крижня – *матерка, материк, матерая утка; полукровка* [1, с. 327].

Назви тварин, які пережили той період часу, що позначає твірна основа, утворені за допомогою морфем **пере-...-ок**, наприклад: **переліток** (1918 ІвШ I 185) “ягня, яке пережило одне літо”, **перелиток** (2000 СЗГ II 38) “тварина, яка перелітувала”; **перярок** (СУМ VI 323) “вовк тогорічного виводку” (*яр* “весна”).

Наявні зоологічні назви й з конфіксом *пере-...-ка*, наприклад: *перелітка* “корова, що телиться через рік” від *літо*, хоча можлива мотивація дієсловом *перелітувати*; *перярка* “курка, гуска, качка після першого року несіння” (*ярий*) [1, с. 328].

У конфіксальному утворенні **супоротокъ** (XVI ІКІС) “дитя тварини, яке мертвим вийняте з тіла матері внаслідок розтину” від *пороти* “розтинати, розрізувати” реалізується словотвірне значення “те, що з’явилося внаслідок виконання дії, названої твірною основою”.

Ентоніми, за даними фактологічного матеріалу, утворені за допомогою формантів **за-...-ок, від-...-ок, з-...-ок**, наприклад: **залубок** (1984 О I 275) “шашіль” (*луб* “кора з липи та деяких інших дерев”); **відрійок** (УРС 1953 251) та **відройок** (1984 ДзПА 56) “молодий рій, новий рій” або “штучно створений рій” (2002 СУСГ 42), **отройок** (2005 СБГ 372) “новий рій” від *рій* “бджолина сім’я”, хоча,

можливо, це утворення виникло на ґрунті суфіксації дієслова *відроїти*; *зройок* (1987 Корз 131) “неповний рій бджіл” або “другий рій бджіл з того самого вулика” (2004 Матіїв 64).

Доречно зазначити, що частина конфіксальних найменувань тварин, птахів та комах утворена за допомогою інших словотвірних засобів. Наприклад, певну продуктивність виявляють конфікси: *не-...-ка* (*нелітка* “корова, яка ще не мала теляти” (*літо*), *неліпка*, *нелюпка*, *неляпка* “молода корова-первістка”; *нетьолка* “корова, що залишилася яловою” (*телитися*) [1, с. 323]), *без-...-ка* (*беззубка* “прісноводний молюск, у якого немає замкових зубів” [1, с. 327-328]), *без-...-ень* (*безматень* “рій без матки” від *матка* з елізією суфіксального *-к-* [1, с. 340]), *при-...-ень* (*припутень* “лісовий голуб великої породи” зумовлена тим, що цей птах часто зустрічається при шляхах, дорогах [1, с. 340]), *при-...-о(ь, а)* (*приплід* “приріст потомства у тварин, які мають господарче значення” (*плодити*, *приплодити*) [1, с. 188]), *недо-...-о(а)* (*недоступ* “віл або кінь, який не покриває задньою ногою сліду попередньої” (*ступати*) [1, с. 207]).

Отже, у творенні конфіксальних зоолексем бере участь всього 34 конфікси, з яких 10 формантів з постпозитивною частиною *-ок*.

За нашими даними, зоологічних номенів на *-ок* лише сімнадцять (десять назв тварин, три орнітоніми, три ентомоніми та одна назва риби), проте вони мають різноманітну словотвірну структуру та характеризуються широтою представлених значень.

Список використаних джерел

- АЖ Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588 р.р.) / [підгот. до вид. М. К. Бойчук]. – К., 1965. – 190 с.
- ГГ Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження / [відп. ред. Закревська Я. В.]. – Львів, 2000. – 364 с.
- Гр Словарь української мови. Зібрала редакція журналу "Киевская старина" / [Упорядкував з дод. власного матеріалу Б. Грінченко]. – Т. 1–4. – К., 1907–1909.
- Д Дубровський В. Словник українсько-московський / В. Дубровський. – [5 вид.]. – К., без року. – 361 с.
- ДзПА Дзендзелівський Й. О. Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови / Й. О. Дзендзелівський. – К., 1984. – 308 с.
- ІвШ Іваницький С. Російсько-український словник / С. Іваницький, І. Шумлянський : у 2-х т. – Липськ-Харків, 1925.
- ІКІС Індекс картотеки словника української мови XVI – першої половини XVII ст. Зберігається в інституті українознавства ім. І. Крип'якевича АН України в м. Львові.
- Корз Корзонюк М. М. Матеріали до словника західно-волинських говірок / М. М. Корзонюк // Українська діалектна лексика. – К., 1987. – С. 62–267.

- Матіїв Матіїв М. Д. Методичні поради і матеріали для діалектологічної практики студентів-філологів / М. Д. Матіїв. – Сімферополь : Доля, 2004. – 79 с.
- МагТимч Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / Є. Тимченко / [підгот. до вид. В. В. Німчук та Г. І. Лиса] : у 2-х книгах. – Київ – Нью-Йорк : Преса України. – Кн. 1-2.
- НП Українська лексика сер. XVI века : Няговские поучення Ласло Дэже. – Дебрецен, 1985. – 525 с.
- НХТ Левицький В. Начерк термінології хемічної / В. Левицький // Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ. – 1903. – Т. IX. – 24 с.
- О Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – Ч. 1-2. К., 1984.
- СБГ Словник буковинський говірок / [за заг. ред. Н. В. Гуйванюк]. – Чернівці : Руга, 2005. – 688 с.
- СГГ Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.
- СгТ Сабалдир Г. О. Практичний словник сільськогосподарської термінології / Г. О. Сабалдир. – Харків, 1931. – 99 с.
- СЗГ Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок / Г. Л. Аркушин : у 2-х т. – Луцьк : Редакційно-видавничий відділ “Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2000.
- СЗН I Шарлемань М. Словник зоологічної номенклатури. – Част. I. Назви птахів (Проект) / М. Шарлемань. - К. : Держ. вид-во України, 1927. – 64 с.
- СЗН II Шарлемань М. Словник зоологічної номенклатури. – Част. II. Назви хребетних тварин (Проект) / М. Шарлемань, К. Татарко. – К. : Держ. вид-во України, 1927. – 124 с.
- ССУМ Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. – Т.1-2. – К., 1977-1978. – 630 с., 591 с.
- СУМ Словник української мови : у 11-и т. – К., 1970-1980. – Т. 1–11.
- ССУГ Глуховцева К. Словник українських східнословобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. – Луганськ, 2002. – 234 с.
- УРС₁₉₅₃ Українсько-російський словник / [гол. ред. І. М. Кириченко]. – Т. I. – К., 1953. – 506 с.

Література

1. Білоусенко П. І. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова, К. А. Качайло, О. В. Меркулова, Л. М. Стовбур. – Запоріжжя – Кривий Ріг : ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2010. – 480 с.
2. Богуцька М. Ф. Склад і структура термінологічної лексики української мови / М. Ф. Богуцька, А. В. Крижанівська, В. С. Марченко, Т. І. Панько, Л. О. Симоненко. – К. : Наукова думка, 1984. – 195 с.
3. Карабута О. П. Лексико-семантична і словотвірна структура зоологічних назв сучасної української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / О. П. Карабута. – Дніпропетровськ. – 1997. – 24 с.

Стаття надійшла до редакції 24.11.2012 р.